

Neil L. Whitehead, **Lords of the Tiger Spirit**, A History of the Caribs in Colonial Venezuela and Guyana 1498-1820. Foris Publications, Dordrecht 1988, 250 p.

In 'Lords of the Tiger Spirit' behandelt Whitehead de 'koloniale' geschiedenis van de Caraïben-Indianen van het Orinocco-Guyana-bekken. Het startpunt van de studie ligt rond 1500, als de Caraïben voor het eerst in contact komen met de Europeanen. Whitehead eindigt omstreeks 1800 als deze Indianen definitief hun onafhankelijkheid hebben verloren. Het materiaal waarvan dit boek een weerslag vormt, heeft de auteur voornamelijk verzameld in de archieven van Sevilla (Archivo General de Indias), in Den Haag (de archieven van de Westindische Compagnie en de Sociëteit van Berbice) en in het Public Record Office in London (de archieven over Essequibo).

In grote lijnen verloopt de geschiedenis van de Caraïben in deze periode als volgt. Van de koloniale mogendheden zijn het in de zestiende eeuw alleen de Spanjaarden die contacten, en dan nog voornamelijk vijandige, met de Caraïben onderhouden. Rond 1600 verschijnen de Nederlanders voor de kusten van het Orinocco-Guyana-bekken. De Caraïben worden belangrijke bondgenoten van de Nederlanders in de strijd tegen de Spanjaarden. Via de kolonie Essequibo leveren de Nederlanders Westeuropese produkten in ruil voor verfstoffen, goud en (Indiaanse) slaven. In de achttiende eeuw dringen de Spanjaarden steeds verder op in het Orinoccobekken. Zij proberen de Caraïben te kerstenen en onder te brengen in missiedorpen. De Nederlanders leggen zich steeds meer toe op plantagegewijze produktie van marktgewassen, vooral suiker, waarbij de arbeid wordt geleverd door Afrikaanse slaven. De Nederlandse interesse in handel met de Caraïben verdwijnt dan. Deze Indianen blijven echter geallieerd aan de Nederlanders, niet langer in de strijd tegen de Spanjaarden, maar als trouwe bondgenoten in de beheersing van de slavenmacht. De Caraïben jagen op weggelopen slaven en helpen bij het dempen van de slavenopstand in Berbice in 1763. Vooral in de achttiende eeuw neemt het aantal Caraïben als gevolg van de intensievere contacten dramatisch af. Van de ongeveer 100.000 Caraïben die in het Orinocco-Guyana-gebied woonden, zijn er in 1816 nog slechts 10.000 over. Pokken en mazelen uit Europa en gele koorts en malaria uit Afrika zijn de belangrijkste boosdoeners.

De Spanjaarden hadden het op de Caraïben niet zo begrepen, hetgeen voornamelijk kwam omdat zij ervan beschuldigd werden kannibalen en slavenjagers te zijn. Whitehead gaat op deze beschuldigingen uitgebreid in. Reeds Columbus vermeldt dat de Caraïben kannibalen zijn, waarna de Spaanse visie nauwelijks meer verandert. Groepen Caraïbische krijgers ('lords of the tiger spirits') maakten lange reizen, waarbij zij dorpen overvielen van 'vijandige' Indianen, die als slaaf afgevoerd werden. Een aantal gevangenen mannen werd daarna gecastreerd en gedood, waarbij delen van het slachtoffer (met name de testi-

kels) werden gegeten. Het uitoefenen van deze in Spaanse ogen tegennatuurlijke praktijken, betekende voor de Spanjaarden dat zij op hun beurt Caraïben mochten vangen en ook als slaaf verkopen. Toen de Nederlanders in 1616 in Essequibo een kolonie stichtten, waren de Caraïben volop in oorlog met de Spanjaarden, waarvan de Nederlanders handig gebruik maakten. Zij waren ook genegen de door de Caraïben buitgemaakte Indianen op te kopen, waardoor zij de Caraïbische slavenjachten een extra stimulans gaven.

'Lords of the Tiger Spirit' is een uitgebreide versie van Whiteheads dissertatie. Nieuw aan het boek zijn de gegevens uit de Nederlandse archieven, een essentiële toevoeging want de Nederlanders hebben uitgebreid over de Caraïben gerapporteerd en dank zij het Nederlands materiaal heeft Whitehead zijn visie op de geschiedenis van de Caraïben bijgesteld. Toch is er een ommissie in dit originele en belangwekkende boek. Ook in Suriname woonden (en wonen) Caraïben, maar de Surinaamse archieven heeft de auteur niet bestudeerd. Dat kan tijdgebrek zijn, je kunt niet alles, maar het is wel merkwaardig dat Whitehead in de inleiding Raymond Buve bedankt en in de literatuuropgave verwijst naar diens artikel uit 1966 over de Indianenopstand rond 1680 in Suriname, waarbij ook Caraïben betrokken waren, zonder in de tekst ook maar enige aandacht aan die opstand te besteden. Hetzelfde geldt voor zijn verwijzing in diezelfde inleiding naar de Tukayana-Caraïben. Ook deze Indianengroep komt in het boek verder niet meer voor. Ik zou er zo graag wat meer over lezen, want het zijn die Tukayana-Caraïben die op dit moment in Suriname de zijde van Bouterse hebben gekozen in diens strijd tegen het junglecommando van Brunswijk. De vraag komt hierbij naar voren in hoeverre de Caraïben in de twintigste eeuw nog steeds op jacht zijn naar weggelopen slaven.

Wim Hoogbergen

M. de Waal, Meisjes: een wereld apart. Een etnografie van meisjes op de middelbare school. Boom, Meppel/Amsterdam 1989, 251 p.

Het jeugdonderzoek heeft de afgelopen vijftien jaar een snelle ontwikkeling doorgemaakt. Lange tijd werden jongeren als een betrekkelijk homogene 'generatie' gezien. Als men al aandacht had voor subcategorieën ging het doorgaans om 'probleemjeugd' en dat betrof dan weer bijna altijd jongens. Pas in de loop van de jaren zeventig groeide de belangstelling voor 'gewone' jongeren en kreeg men oog voor de verscheidenheid aan leefstijlen onder hen. Ook de tot dan toe onzichtbare meisjesculturen kregen aandacht, zij het dat daarbij vooral 'kansarme' meisjes en meisjes uit de arbeidersklasse subject van onderzoek waren.

De antropologe De Waal heeft als een van de eersten onderzoek gedaan naar heel 'gewone' middenklassemeisjes. Onderwijssociologisch onderzoek wees uit dat meisjes tot in de puberteit betere schoolprestaties leveren dan jongens, maar in de latere puberteit een achterstand oplopen. De Waal vroeg zich af waarom deze omslag juist in de tienerleeftijd plaatsvindt. Is het de sociale omgeving, waarin traditionele opvattingen over vrouwen overheersen, die bij meisjes de indruk wekt dat onderwijs voor hen niet zo belangrijk is, of hebben zij zelf te veel enerverende zaken aan hun hoofd om aandacht aan school te besteden? Om inzicht te krijgen in het leven van tienermeisjes en een verklaring te zoeken voor de genoemde 'omslag' volgde de onderzoekster gedurende drie jaar heel intensief een groep van ongeveer vijftig meisjes op een degelijk R.K. lyceum. Ze zocht de meisjes in allerlei locaties op, voerde veel gesprekken met hen en analyseerde brieven, dagboeken en agenda's. Daarnaast werkte ze onder andere als vrijwilligster in een buurthuis en deed bij de Rutgersstichting mee met het geven van seksuele voorlichting op middelbare scholen.

De Waal geeft een uitvoerige beschrijving van de maatschappelijke context waarin de meisjescultuur ontstaat: de thuissituatie, de school en de hofmakerij. Vanuit die sociale omgeving worden meisjes voortdurend beperkt in de hen toegestane speelruimte. Ouders en docenten trekken de grenzen, waarbij maatschappelijke opvattingen over vrouwelijkheid een belangrijke rol spelen. Vaak echter zijn de richtlijnen tegenstrijdig, hetgeen ertoe leidt dat meisjes zich onzeker voelen en gaan experimenteren met gedragsvormen. In hun marginale positie zoeken ze daarvoor steun bij elkaar. De meisjescultuur is bovendien een goed oefenterrein voor het leggen en onderhouden van sociale contacten. Hiermee wordt duidelijk hoezeer maatschappelijke opvattingen over vrouwen van invloed zijn op het gedrag van meisjes. De Waal stelt vast dat meisjes via hun subcultuur bijdragen tot elkaars opvoeding tot volwassen (middenklasse)vrouwen. Op de een of andere manier hebben ze zich dus al vroeg de traditionele opvattingen over vrouwelijkheid eigen gemaakt! Dit is van invloed op de schoolprestaties. Aanvankelijk halen meisjes goede cijfers om aan de verwachtingen van ouders en docenten te voldoen. Na verloop van tijd gaan ze met een minimum aan inspanning nèt genoeg punten halen. De vrijgekomen tijd wordt besteed aan een eigen gezelligheidscultuur waarin typisch 'vrouwelijke' vaardigheden worden ontwikkeld. Docenten prijzen zelfs tot op zekere hoogte dat 'sociale' gedrag van meisjes. Het blijkt dat meisjes sterk in het hier en nu leven en slechts beperkt vooruit kijken. Zo snel mogelijk de school doorlopen, een aantal jaren werken en van de vrijheid genieten en dan trouwen en kinderen krijgen, dat is voor veel van hen het toekomstperspectief en waarom zou je je schooltijd dan verzieken door hard te leren?

De etnografie van De Waal is leuk geschreven en interessant om te lezen. Door haar intensieve omgang met meisjes heeft de onderzoekster een zeer gedetailleerd en genuanceerd beeld gekregen van wat meisjes belangrijk vinden bij elkaar en van de wijze waarop ze hun onderlinge omgang organiseren. Buitenstaanders hebben vaak moeite met het gedrag van groepjes tienermeisjes. Het boek van De Waal maakt veel van dat gedrag duidelijk. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de verklaringen ervan veelal berusten op interpretaties van de onderzoekster, de lezer moet er maar op vertrouwen dat deze juist zijn.

Het onderzoek is in elk geval zeer actueel, omdat het aantoont hoezeer hardnekkige traditionele opvattingen over vrouwen nog steeds doorwerken in de opvoeding. Niet alleen meisjes uit de arbeidersklasse conformeren zich sterk aan het traditionele beeld van de vrouw, zoals uit eerder onderzoek al is gebleken, maar ook middenklassemeisjes trachten steeds te voldoen aan het ideaalbeeld. Vanaf 1990 zullen alle meisjes van achttien jaar en ouder economisch zelfstandig zijn. Het onderzoek van De Waal maakt duidelijk dat dat voor velen onder hen nog absoluut niet leeft.

Brigitte van Dam

P.J.M. Nas, J.W. Schoorl en B.F. Galjart (red.), **Aanzetten tot een schakelingenperspectief in de ontwikkelingssociologie**. (Leiden development studies 9). Vakgroep Culturele Antropologie en Sociologie der niet-westerse samenlevingen, Leiden 1989, 247 p.

De werkgroep Schakelingen, in 1983 opgericht, stelt met deze eerste gemeenschappelijke bundel een ruimer publiek op de hoogte van wat men met het schakelingenperspectief beoogt, aldus het voorwoord van J.W. Schoorl.

Schakelingen zijn de relaties tussen sociale systemen. Daar het perspectief voortkomt uit de ontwikkelingssociologie is in de praktijk een sociaal systeem vaak identiek met een

beleidsniveau in een bestuurshiërarchie. Beleidsvoornemens kunnen bij elke schakeling tussen twee bestuursniveaus veranderen, omdat elk niveau zijn eigen doeleinden heeft die kunnen afwijken van het manifeste doel van de hele keten. Het perspectief is actorgericht en wil een heuristisch middel zijn, geen sociologische theorie.

De werkgroepleden verschillen onderling van mening over de vraag wat het begrip schakeling precies inhoudt. Dit wordt duidelijk wanneer men het algemene inleidende artikel van P.J.M. Nas en het afsluitende artikel van B.F. Galjart na elkaar leest. Men gebruikt het enerzijds om een abstracte relatie aan te duiden waardoor een systeem reacties oproept in een ander systeem, zoals de relatie tussen een ministerie en een provinciaal bestuur. Anderzijds verstaat men er de concrete 'uitwisselingspunten' in die abstracte relatie onder, bij voorbeeld een ministeriële missive aan een gouverneur.

De auteurs leggen impliciet door hun woordkeus (*niveaus* met *ketens* van tussenliggende schakelingen) of expliciet het accent op verticale relaties. Het gebruikte begrip 'horizontale schakeling' wordt daardoor een contradictio in terminis. Het op zichzelf lezenswaardige artikel van L. Boer over de verhouding tussen de informele en formele sector (zonder verticale bestuurshiërarchie) geeft zo het gevoel niet in de bundel thuis te horen. Bezwaarlijker is dat het perspectief het potentiële gevaar in zich heeft de onderzoeker blind te maken voor horizontale relaties binnen of buiten een bestuursorganisatie.

Behalve 'schakeling' is ook het andere kernbegrip, 'sociaal systeem', nog niet duidelijk. Nas definieert het als een verdikking van bundelingen van sociale relaties. Door niemand wordt dit begrip zo geoperationaliseerd (ook niet door hemzelf in een historische beschrijving van het ontstaansproces van de Indonesische gemeente). Galjart stelt dan ook dat het begrip sociaal systeem nog niet geproblematiseerd is en dat het gelijk wordt gesteld met een geografisch organisatieniveau.

Methodologisch zitten aan schakelingenonderzoek haken en ogen, zoals blijkt uit een bijdrage van J.D. Speckmann. Men moet tegelijkertijd op verschillende niveaus (vaak ook verschillende plaatsen) met verschillende (sub)culturen onderzoek doen. De oplossing is teamwork, waarbij sommige teamleden hun veldwerk in krijtstreepak moeten verrichten.

Men kan zich met verschillende auteurs afvragen of het perspectief theoretisch iets nieuws in, of slechts oude wijn in nieuwe zakken. Tussen de regels leest men wel de verrassing waarmee de onderzoekers voor zichzelf nieuwe verbanden hebben ontdekt bij toepassing van het perspectief op hun eigen onderwerpen: de relatie tussen staten, supranationale organisaties en binnenlandse belangengroepen (W.G. Wolters en B.F. Galjart), de verschillende definiëring van 'ontwikkeling' door fondsen wervende en uitvoerende delen van ontwikkelingsbureaucratieën (Ph. Quarles van Ufford), zelfhulp woningbouwprojecten (J.J. van der Linden), rurale ontwikkeling en politieke controle op Java (F.A.M. Hüsken), definiëring en uitvoering van Primary Health Care, profarmacies (half publieke, half private medicijnwinkeltjes) in Kameroen (beiden van S. van der Geest) en een vaccinatieprogramma in Gujarat (P.H. Streefland). Uit deze artikelen blijken weer de verschillende interpretaties van het perspectief: al dan niet hele ketens van schakelingen worden in ogenschouw genomen, op statische of procesmatige wijze.

Gezien het voorzichtige karakter van het werk, het is immers een *aanzet* tot toepassing van een perspectief dat nog slechts *attenderend* is, mag men, zo daartoe reden zou zijn, niet hard oordelen. Wil men het programma uitbouwen, dan ontkomt men er niet aan de kernbegrippen 'schakeling' en 'organisatieniveau' nader en eensluidend te omschrijven. Men moet schakelingen niet alleen gebruiken als heuristisch middel, maar ook tot onderwerp op zichzelf maken en theoretisch verkennen. Dergelijk onderzoek wordt in de bundel wel als mogelijkheid genoemd, maar men constateert zelf dat het er nog niet van geko-

men is. Belangstellend kunnen we uitkijken naar een vervolgbundel.

De meeste artikelen zijn eerder elders verschenen. De omslag van de bundel is verfraaid met een reproductie van een schilderij van één der redacteers.

F. Colombijn

R.N. Eisinga en P.L.H. Scheepers, **Etnocentrisme in Nederland; theoretische en empirische modellen** (dissertatie). Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen 1989, 293 p.

Deze dubbele dissertatie verschijnt in een inmiddels omvangrijke serie publikaties van het SOCON (onderzoeksproject naar sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland). Het boek behandelt het werk in twee deelprojecten, een over de verklaring van etnocentrisme en een over de betekenis van religie voor etnocentrisme. In de eerste twee hoofdstukken worden theoretische verklaringen geselecteerd en hun centrale begrippen geoperationaliseerd in empirisch verantwoorde schalen. De auteurs zien entocentrisme als een ideologie, als een samenhangend complex van houdingen, te weten een 'positieve attitude tegenover de ingroup' (PIN) en een 'negatieve attitude tegenover outgroups' (NOUT), in dit geval als een positieve stereotypering van Nederland(ers) en een negatieve stereotypering van allochtonen. Na een hoofdstuk over de aanwezigheid van etnocentrisme in Nederland in het midden van de jaren tachtig, worden in zeven hoofdstukken vanuit diverse theoretische invalshoeken modellen ontwikkeld en getoetst. Ze betreffen de relaties van etnocentrisme met autoritarisme (hoofdstuk 4), anomie (5), subjectief ervaren dreiging van concurrentie (6), christelijke levensbeschouwing (7), christelijke levensbeschouwing én autoritarisme (8), christelijke levensbeschouwing én anomie (9), en christelijke levensbeschouwing én lokalisme (10). Doorgaans intermediëren deze factoren tussen onafhankelijken (opleiding, sociale klasse) en afhankelijkken (etnocentrisme, soms ook cultureel conservatisme), gegeven een conditionerende variabele (het belang van economische burgerlijke waarden en van levensbeschouwing). In hoofdstuk 11 wordt een integraal theoretisch model empirisch gereduceerd tot een causaal model met aanzienlijke verklaringskracht (45% van de variantie in PIN-scores en 61% van de variantie in NOUT-scores).

De afzonderlijke modellen en deze synthese zijn met vakmanschap opgetrokken bouwwerken. Misschien is het sociologenproza soms wat zwaar – 'Wanneer men zich conformiert aan vigerende normen, impliceert zulks dat men een normatief cultureel systeem geïnternaliseerd heeft' (p. 66) – maar de toegankelijkheid blijft groot door de heldere compositie van het geheel. Storend is wel het conitue verwijt van een theoretisch tekort aan eerdere onderzoekers. De achtergronden van de samenhang van autoritarisme met NOUT zijn vergeten (p. 59), de interpretatie van het verband van etnocentrisme met anomie is verwaarloosd (p. 87) en de relatie tussen christelijke levensbeschouwing met anomie heeft nauwelijks theoretische aandacht gekregen (p. 152). Ook de statistische verbanden van christelijke levensbeschouwing met etnocentrisme (p. 117) en met autoritarisme zijn zonder theoretisch fundament gebleven (p. 133). Eisinga en Scheepers beseffen hier onvoldoende hoe flinterdun de grens tussen alleen-maar-statistische-samenhang en een echte verklaring is in hun type attitude-onderzoek. De diverse attitudeschalen betreffen bij voorbaat theoretische constructies. De explicitering van verbanden wordt snel tautologisch en de aangebrachte causaliteit kan op redelijke gronden vaak ook wel omgekeerd worden. Opvallend is overigens de omzichtige wijze waarop de auteurs de omissies rondom de religieuze factor verhelpen. Omdat zowel gelovigen als autoritairre goede re-

denen hebben voor reïficatie zou er een positieve samenhang bestaan tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme en daaruit zou dan weer een schijnverband volgen tussen christelijke overtuiging en vreemdelingenhaat (p. 137-139/193-194). De intellectuele acrobatiek waarmee hier elke suggestie van een causaal verband tussen geloof en autoritarisme wordt vermeden vraagt om flauwe grappen over de invloed van het karakter van de universiteit waaraan is gepromoveerd en levert zeker niet de zo gewenste theoretische diepgang op.

Problematischer dan de bouwwerken zijn de schaalconstructies waaruit ze zijn opgetrokken. Bij etnocentrisme zijn de vertalingen van 'ingroup' in Nederlanders en van 'outgroups' in allochtonen onvoldoende verantwoord (p. 27-29). Door het gebruik van de beide metingen als zelfstandige afhankelijke variabelen verdwijnt etnocentrisme uit beeld als een samenhangend complex van houdingen. Dit bevreemdt temeer daar één van de schrijvers als co-auteur van een artikel in de *Sociologische Gids* (1989/1) met beide dimensies nog een empirische typologie construeerde met als één van de vier typen de nationalisten: 19% van de ook hier gebruikte steekproef, die wel instemde met een positief beeld van de 'nationale ingroup', maar een negatief beeld van 'outgroups' afwees. Ook de schaal 'subjectief ervaren dreiging van concurrentie' roept vragen op. Alle zes opgenomen items betreffen bevoordeling van gastarbeiders ten koste van Nederlanders, maar een benadeling van de respondent wordt nergens gesuggereerd. Het is heel plausibel maar weinig informatief dat de schaal het goed doet met andere metingen van vreemdelingenhaat. Meer in het algemeen moet de vraag weer gesteld worden wat op dit terrein survey-onderzoek nog vermag. Sociale wenselijkheid was altijd al een probleem, maar wie in het midden van de jaren tachtig op uitnodiging van een wildvreemde mevrouw van een enquêtebureau de uitspraak 'De meeste Marokkanen zijn lompe mensen' bevestigt, doet wellicht iets anders dan scoren op NOUT. Over de relevantie van beschaafdere reacties op beschaafdere uitspraken voor de verklaring van discriminerend gedrag begin ik niet eens.

Deze opmerkingen laten onverlet dat de studie een mooie proeve is van kwantitatief-empirisch survey-onderzoek. Routineus – de afleiding en toetsing van modellen lijkt soms geautomatiseerd – en waar nodig inventief, worden geavanceerde instrumenten ingezet. Maar door deze professionaliteit én de keuze voor een maatschappelijk nu eenmaal sailant onderwerp manifesteert de studie tevens de grenzen van het ambacht. De gepresenteerde complexe verbanden zijn significant binnen de zelfreferentiële ontwikkelingsgang van een wetenschappelijke branche van survey-onderzoekers. Daarbuiten kunnen de grootse maar broze constructies van in publieke opinies veronderstelde gevoelens en opvattingen wellicht imponeren, hun betekenis lijkt me er alles behalve evident.

Paul Dekker

David D. Moyer and Henry J.M. Claessen (red.), **Time Past, Time Present, Time Future, Essays in Honour of P.E. de Josselin de Jong**. Foris Publications, Dordrecht/Providence 1988, 295 p.

In de zeventien bijdragen van deze bundel komen, op soms intrigerende wijze, begrippen en visies van De Josselin de Jong aan bod. De bijdragen worden voorafgegaan door een kort voorwoord (Moyer), een biografische schets (Claessen) en een bibliografie van De Josselin de Jong (Van den Broek). Het geheel wordt afgesloten met een nawoord. Moyer poogt hierin de ordening van de bijdragen in drie secties aan de hand van de eerste regels van een gedicht van de door De Josseling de Jong zeer gewaardeerde dichter T.S. Eliot te

rechtvaardigen ('Time present and time past are both perhaps present in time future, and time future contained in time past').

Time Past betreft een zestal bijdragen van de hand van respectievelijk Locher, Needham, Junus, Marshall, Van de Velde en Van Dijk. Hierin spelen geschiedenis en diachronisch perspectief een belangrijke rol in de analyse van Indonesische en Zuidoostasiatische culturen.

De zeven bijdragen in *Time Present* (Barnes, Ellen, Visser, Platenkamp, Jordaan/Niehof, Fox, F. en K. von Benda-Beckmann) hebben een gemeenschappelijke synchronische focus. Met name symbolische ordeningen en praktijken (meer in het bijzonder mythologie en ritueel), al dan niet in relatie tot sociale structuur en politiek-juridisch domein, binnen het Indonesisch studieveld zijn onderwerp van studie.

De sectie *Time Future* is het meest uiteenlopend. Baks stelt zich de vraag of onze begrippen wel geschikt zijn voor beschrijving van processen die thans in Indonesië plaatsvinden. Tjon Sie Fat geeft een wiskundig-technische analyse van aspecten van Lévi-Strauss' verwantschapsatoom. Postel-Coster gaat nader in op het vraagstuk van de universaliteit van vrouwenruil. Zij poneert aan de hand van Minangkabau-materiaal dat het daar veel beter is te spreken van mannenruil. Oosten ten slotte gebruikt het studieveldconcept om algemene vragen inzake interculturele toepasbaarheid van kernbegrippen aan de orde te stellen.

Al met al is het een interessante bundel waarin de thema's die *De Josselin de Jong* hebben beziggehouden duidelijk terugkeren. Dit is ongetwijfeld ook de opzet geweest. De bijdragen zijn niet voor niets van de hand van leerlingen, promovendi, (oud-)medewerkers en geestverwanten. Het heeft echter ook nadelen zovelen aan het woord te laten. Het leidt tot kwaliteitsverschillen en ordeningsproblemen. Niet alle bijdragen zijn van hoog niveau. Met name het artikel van Locher vond ik teleurstellend. Hij stipt allerlei complexe en omvattende onderwerpen aan, zonder deze uit te diepen. Het artikel waaiert daardoor alle kanten uit. De indeling is gekunsteld. Er zijn immers in de bundel twee soorten probleemstellingen en daaruit resulterende typen bijdragen: (1) inhoudelijke studies over het Indonesisch studieveld volgens beproefd Leids recept, en (2) methodologische uiteenzettingen (o.a. definiëring en afbakening van het begrip 'etnologisch studieveld', en de relaties tussen onderzoekers- en onderzochtenmodel, toegesneden op bruikbaarheid, geldigheid en vertaalbaarheid van begrippen). Het ware beter geweest deze tweeslag te erkennen en te benutten. Het is weliswaar begrijpelijk dat de redacteurs gevallen zijn voor de verleiding het thema van een door *De Josselin de Jong* zeer gewaardeerd gedicht als indelingsrichtsnoer te nemen, maar daarmee is dit inhoudelijk nog niet gerechtvaardigd.

Arie de Ruyter

Guust Haest, *De ouwe garde, het andere slag en de buitenlanders*. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1989, 200 p.

In een inleidend deel schetst Haest het ontstaan en de geschiedenis van de Haagse Molenwijk en probeert deze in een breder perspectief van theorieën over wijken in verval en verandering te plaatsen. Het tweede deel bestaat uit interviews. De Haagse Molenwijk met ruim 8000 inwoners kan in zekere zin model staan voor een stadsvernieuwingbuurt in de zeventiger en tachtiger jaren. Gebouwd in de jaren twintig voor vooral lagere ambtenaren en arbeiders met een vast inkomen, verandert in de jaren zestig het sociale karakter van de wijk. Bewoners komen en gaan, woningen komen leeg, straten raken vol met geparkeerde

auto's, het onderhoud van de woningen wordt verwaarloosd en er worden nauwelijks pogingen ondernomen het wooncomfort aan moderne maatstaven aan te passen. De wijk glijdt af, een ratjetoe van groepen is ervoor in de plaats gekomen.

Waar dan te rade gegaan voor een toepasselijke theorie? De sociaal-ecologen onder aanvoering van Robert E. Park (en later Ernest W. Burgess en Hoyt) zagen steden verdeeld in vijf concentrische zones: in het centrum een handelszone, vervolgens een overgangzone (transitiezone) die langzaam door de eerste wordt overgenomen, dan een zone met eenvoudige (arbeiders)woningen, dan de duurder wijken en dan de voorsteden. Er is veel kritiek op gekomen: te descriptief, te star en tijdgebonden, er zou eerder sprake zijn van sectoren dan van cirkels, er waren meer kernen enzovoorts, enzovoorts. Toch is tot nog toe geen complete alternatieve theorie van de grond gekomen die stedelijke ontwikkelingen ruimtelijk vertaalt. De meeste theoretische analyses zijn in essentie varianten van Park. Haest wijdt enkele woorden aan het vervalconcept uit de sociaal-ecologische benadering, haar aanhangers hadden in het algemeen meer oog voor verval dan voor opwaardering. En ook hij komt niet verder dan het noemen van het meten van verval door middel van lijsten met 'vervalindicatoren'; een theoretisch lege manier van 'variabelenonderzoek'. De grondgedachte van Park dat een aantal maatschappelijke en ruimtelijke factoren een samenhang vertonen, blijft volledig overeind. Terecht wijst Haest op de kans op vertekening bij toepassing van Amerikaans-Engelse theorieën: meer gericht op grotere steden, op stelsels met minder overheidsbemoeienis en met name met een minder ver doorgevoerde verzorgingsstaat. In Nederland bestaat doorgaans een minder liberale situatie en worden de grenzen van verpaupering en verloedering als relatief snel bereikt ervaren. Homogene buurtjes zijn bovendien nog geen getto's. Zelfs een grote Haagse Schilderswijk heeft toch een ander schaalniveau dan wijken in Berlijn, Marseille of New York.

In elf uitvoerige interviews geeft Haest een indringend beeld van het dagelijks leven in een stadsvernieuwingswijk. Hij onderscheidt daarbij: 'de ouwe garde' de bewoners die niet 'op tijd' wegkwamen; ongelukkig en rancuneus maar veel waarde hechtend aan netheid, verdraagzaamheid, leefbaarheid en sociale controle. Dan is er 'het andere slag', moeilijke en buitenissige klanten. Mensen die om wat voor reden dan ook problemen hebben of deze veroorzaken, hun huis zijn uitgezet wegens overlast, burenruzie of huurschulden, ex-bewoners van Zomerhof (in 1964 gesloopt) en zigeuners. Deze groepering bedreigt de fundamentele samenlevingsregels en maakt in Molenwijk 10 procent van de bevolking uit. Verder onderscheidt hij passanten en buitenbeentjes: mannen en vrouwen na echtscheiding, ex-psychiatrische patiënten, werklozen en anderen die door daling van het inkomen op deze wijk zijn aangewezen. In deze categorie bevinden zich echter ook de starters op de woningmarkt. Onder buitenbeentjes, de auteur schrijft over sociale dump, treft hij aan: ex-gevangenen, alcoholisten, zwervers, zwakbegaafden, drugsverslaafden. Bij de Surinamers beschrijft hij de grote in- en overbewoning door familiebanden en kinderrijke gezinnen. Hindoestanen en Creolen, bij de laatste is de vrouw zelfstandiger (bezoekrelaties), Turken en Marokkanen, jongeren en ouderen passeren de revue. Het interviewmateriaal is door Haest goed benut. Door zijn beschrijving krijgt de geïnteresseerde die wil weten wat er achter de coulissen van de cijfers zit waarin dit soort wijken wordt getypeerd een onthullend beeld gepresenteerd.

Léon Deben

Jeremy Boissevain & Jojada Verrips (red.), **Dutch dilemmas: anthropologists look at The Netherlands**. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1989, 186 p.

Een beetje raar is het wel: voor een Nederlands tijdschrift een bundel recenseren die voor een buitenlands publiek is geschreven, maar die wel gaat over Nederlandse toestanden. Waarop moet je dan als recensent letten? Of het allemaal wel klopt, wat de auteurs (onder wie in dit geval Anton Blok, Kitty Verrips, Gerrit Wildenbeest, Lodewijk Brunt, Niek Miedema) van de diverse bijdragen te melden hebben (over in dit geval zulke uiteenlopende zaken als Sallandse machtsbalansen, 'moetjes' bij orthodoxe protestanten, de infamie van schoorsteenvegers, Surinaamse meisjes in Amsterdam, en dergelijke)? Of moet hij veeleer nagaan of hun interpretaties, beschrijvingen en analyses wel van een voldoende niveau zijn, lees: of de auteurs wel een waardig visitekaartje van de Nederlandse antropologie geven? Nog een ander aanknopingspunt voor een recensie zou in dit geval ook kunnen worden gevonden in de ongetwijfeld met goedvinden van de redacteurs op de achterflap afgedrukte aanprijzing: *'This book provides an introduction to Dutch society'*; dat is toch wat anders dan de *'glimpse into Dutch Society'*, die de lezer op blz. 2 van het voorwoord in het vooruitzicht wordt gesteld.

Maar ik voel weinig voor al deze alternatieven. Het enige wat hier volgens mij moet wegen, is de vraag in hoeverre *Nederlandse* lezers aan hun trekken komen als zij deze bundel ter hand nemen. Ik denk niet dat ik persoonlijk zo gauw tot aanschaf zou overgaan als ik toevallig wél in de lotgevallen van Zeeuwse oesterkwekers geïnteresseerd zou zijn (waarover Rob van Ginkel schrijft) maar niet in die van binnenschippers (Jojada Verrips), uitgerekend wél in processen van sociale verandering in het Oude Kempenland (Peter Meurkens) maar nu net niet in het voorkomen van vrouwelijk ondernemerschap in ons land tussen 1950 en 1975 (Anna Aalten). Voor een buitenlandse lezer geldt natuurlijk precies hetzelfde. Als die werkelijk een glimp wil opvangen van of een blik wil slaan in de Nederlandse samenleving, ligt het immers niet voor de hand dat die begint met zich te verdiepen in het wel en wee van schoorsteenvegers en binnenschippers.

Voor mij ligt de zin van het uitgeven van een bundel als deze vooral in de mogelijkheid om een lezerskring (buiten- of binnenlands, dat doet er eigenlijk niet toe) iets te laten zien van het handwerk van de in dit geval Nederlandse antropoloog die zich met zijn eigen samenleving bezighoudt. Als *dat* de opzet was, kan de bundel best geslaagd worden genoemd. Veel aandacht voor het historisch gegroeide, veel mentaliteitsbeschrijving, hier en daar een scheutje Elias, veel aandacht voor raadsels achter ogenschijnlijke vanzelfsprekendheden.

Dutch dilemma's: het allitereert zo mooi, maar daar is dan ook alles mee gezegd, want om welke lastige keuzen het in de elf artikelen nu eigenlijk gaat, wordt nergens verduidelijkt. Dat blijft natuurlijk niet toevallig een raadsel. Want elke uitgever weet dat raadsels *selling-points* bij uitstek zijn.

Rien Munters

G. Dekker, J. Peters, **Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen**. Kok, Kampen 1989, 141 p.

Dit boek gaat over de gereformeerden. Zij blijken volgens allerlei godsdienstsociologische onderzoeken een bijzondere plaats in te nemen tussen de diverse godsdienstige

groeperingen in ons land, zowel naar de mate van traditionele gelovigheid als naar hun zedelijke opvattingen en hun maatschappelijke opstelling. Het gaat kennelijk, aldus de titel van het eerste hoofdstuk, om 'een eigenaardig volkje'.

In dit boek worden de gereformeerden gedetailleerd beschreven op grond van gegevens die verzameld zijn in een landelijk representatief onderzoek uit 1985. Het onderzoek maakt deel uit van het onderzoekprogramma 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland' (SOCON) van de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Katholieke Universiteit Tilburg.

De auteurs beginnen met het schetsen van een kerkelijke en theologische kaart van de gereformeerde wereld in Nederland. De gereformeerde gezindte omvat meerdere georganiseerde groeperingen: de Gereformeerde Kerken in Nederland met rond 800.000 leden, de Gereformeerde Kerken in Nederland (Vrijgemaakt) met ruim 110.000 leden. De Nederlandse Gereformeerde Kerken met 30.000 leden, de Christelijke Gereformeerde Kerken met ruim 75.000 leden, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika met 90.000 leden, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland met rond 21.000 leden, de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland met rond 17.000 leden en de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk met rond 400.000 leden. Het gaat in het totaal dus om ongeveer 10% van de Nederlandse bevolking.

Bij de bepaling van stromingen binnen deze gereformeerde gezindte letten de auteurs op de *bevindelijkheid* (de existentiële ervaring van een ingrijpen van God in het persoonlijk leven en de menselijke reactie daarop) en de *orthodoxie* (de traditionele geloofsbeleving). Zodoende worden drie stromingen onderscheiden: bevindelijk-gereformeerd (bevindelijk én orthodox), orthodox-gereformeerd (orthodox, maar niet bevindelijk) en 'modern'-gereformeerd (van beide weinig). Deze stromingen worden vervolgens getypeerd.

Nu worden de gereformeerden uit de nationale steekproef van het SOCON-onderzoek in 1985 gelicht en apart bekeken. Een probleem is de kleine aantallen, afkomstig uit sommige gereformeerde groeperingen. Zo moeten de Nederlandse Gereformeerden buiten beschouwing blijven en worden de Oud-Gereformeerden bij de Gereformeerde Gemeenten gevoegd. Voor de christelijke Gereformeerden en de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken tellen we slechts 24 respondenten. Voor sommige gegevens gelden nog kleinere aantallen. De auteurs stellen zelf dan ook dat de absolute aantallen soms de kritische grens naderen waarop nog betrouwbare uitspraken kunnen worden gedaan.

De zo onderscheiden groepen worden nu op tal van kenmerken met elkaar (en soms met de Nederlandse bevolking of de katholieken en hervormden) vergeleken: op sociale kenmerken, op kerkelijke betrokkenheid, op geloofsovertuigingen en de saillantie van het geloof, op cultureel en economisch conservatisme, op aspecten van de protestantse ethiek, op verzuiling, op politieke participatie en politieke opvattingen, op aspecten van lokalisme, en op etnocentrisme, autoritarisme en anomie.

Het is natuurlijk moeilijk met vermelding van zoveel vergelijkende gegevens een goed totaalbeeld van de diverse gereformeerde groeperingen en stromingen over te houden. De auteurs ondernemen enkele pogingen toch een totaalbeeld te schetsen. Zo bieden ze een rangorde van de groeperingen aan de hand van een aantal kerngegevens en presenteren ze een aantal grafieken ter vergelijking van de verschillende groeperingen. Ook geven ze per groepering een korte typerende beschrijving. Vervolgens gaan ze nader in op de drie onderscheiden stromingen en bieden hier een overzicht van de onderlinge verschillen en de verschillen van iedere stroming met de Nederlandse bevolking.

Het opvallende is dat de onderlinge verschillen tussen de drie stromingen binnen de gereformeerde gezindte soms groter zijn dan die tussen de afzonderlijke stromingen en de Nederlandse bevolking. Met name tussen de modern-gereformeerden en de Nederlandse

bevolking treffen we eigenlijk maar weinig verschillen aan. We hebben dan ook met duidelijk afzonderlijke stromingen te maken. De leden ervan zijn overwegend lid van verschillende kerkgenootschappen, maar ze zijn ook verbonden met verschillende politieke partijen (bevindelijken met de SGP, orthodoxen met het GPV en modernen met het CDA). Ze lezen verschillende kranten (bevindelijken het Reformatorisch Dagblad, orthodoxen het Nederlands Dagblad en modernen Trouw) en er is verschil in omroepkeuze (orthodoxen EO, modernen NCRV en bevindelijken of EO of NCRV).

We hebben met deze publikatie een interessante beschrijving van de diversiteit binnen de gereformeerde gezindte op een veelheid van algemene kenmerken in handen. In aanvulling hierop zouden studies die de diverse gereformeerde groeperingen 'van binnenuit' beschrijven zeer welkom zijn. De groeperingen zijn daarvoor in godsdienstsociologisch opzicht boeiend genoeg.

J.B.G. Jonkers

Dirk J. Korf, Ramses Mann en Hugo van Aalderen, **Drugs op het Platteland, het drugsgebruik in een kleinere gemeente**. Van Gorcum, Assen 1989, 137 p.

In tijden dat de 'Nederlandse aanpak' volop ter discussie staat, kan men zich afvragen of het beeld van de drugsproblematiek in ons land niet te veel bepaald wordt door wat er inmiddels van de grote steden, Amsterdam voorop, bekend is. Korf cum suis stellen zich in dit verband een legitieme vraag: 'In hoeverre is er in een kleine Nederlandse gemeente sprake van problematisch drugsgebruik en op welke wijze dient de gemeentelijke overheid een specifiek drugsbeleid te ontwikkelen? (p. 3)'.

Bij het onderzoek in Noesveen (een pseudoniem) maakten de onderzoekers gebruik van drie invalshoeken. Ze interviewden deskundigen, hielden een schriftelijke enquête (133 jongeren tussen 15 en 34 jaar) en belichtten de scene 'van binnen uit' middels participerende observatie en interviews met gebruikers (25 personen gerecruteerd met sneeuwbal methode). De resultaten van deze kwantitatieve en kwalitatieve aanpak worden voortdurend vergeleken met gegevens over Amsterdam.

In Noesveen blijkt alcohol groter kwaad te doen dan hasj en horse samen, maar net als elders wordt dit nauwelijks als problematisch gezien. Ook binnen de heroïne-scene wordt veel gedronken, daarnaast wordt er veel tabak en veel hasj en weed gerookt. In vergelijking met de hoofdstad ligt het drankgebruik hoger, maar gebruik van cocaïne en pillen komt daarentegen minder voor. De Noesveners geven gemiddeld minder geld aan drugs uit dan gebruikers in Amsterdam.

Men kan dus zeggen dat niet-conventionele drugs minder gebruikt worden dan in Amsterdam. Dit is mijns inziens echter niet het grootste verschil tussen dorp en stad. De onderzoekers geven er meer dan eens blijk van getroffen te zijn door de sfeer in de scene. Die wordt niet bepaald door ontweningsverschijnselen, 'craving', de angst om 'geript' of bij een inbraak betrappt te worden. Nee, gebruik zowel als handel vinden in alle rust, letterlijk in de huiskamer plaats.

Gebruikers blijken zelden lichamelijk verslaafd te zijn, ze krijgen als regel geen klachten wanneer ze hun gebruik staken. Overdoses zijn een zeldzaamheid, niet in de laatste plaats omdat intraveneus gebruik tijdens het onderzoek niet voorkwam.

Hoewel er nog wel eens over 'de gebruikers' geklaagd wordt, blijkt drugsoverlast niet direct uit gebruik of handel voort te komen. Degene die wel met politie in aanraking komt, heeft meestal al voor zijn gebruikersloopbaan startte, zijn eerste stappen op het criminele pad gezet.

Het beeld dat van de Noesveense gebruikers ontstaat, wijkt sterk af van dat van de verloederde straatjunks (die overigens ook in de hoofdstad maar een deel van de totale populatie vormen, hoewel niet het minst zichtbare). Ook voor de hulpverlening heeft dit gevolgen. Die dient zich op de werkelijke en niet op de vermoede clientèle in te stellen. Het feit dat de onderzochte gebruikers nogal wat reserve hebben ten opzichte van het vervangen van het middel methadon is hierbij een belangrijk gegeven.

Een verhelderend boek, waarin de strijd tegen de mythen rond drugs terecht wordt voortgezet, nu eens buiten de grootstedelijke context.

Frank van Gemert

Wim Knulst, Van vaudeville tot video. Een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van de media sinds de jaren vijftig. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1989, 294 p.

Het proefschrift van Knulst behandelt de verschuivingen in investeringen in verschillende vormen van vermaak, zowel in termen van tijd als geld. Vermaak – het sleutelwoord van het boek, zegt de auteur (p. 11) – wordt gedefinieerd als 'genoeglijke belevenissen'; het gaat om alle vormen van divertissement, 'high culture' zowel als 'popular culture'.

De verschuivingen in de tweede helft van deze eeuw zijn opvallend en interessant. Het vrijetijdsgedrag van Nederlanders is diverser geworden, zij geven zich steeds meer over aan steeds meer verschillende zaken. Een constante factor in de beschreven periode is de verhouding tussen de tijd die binnenshuis en de tijd die buitenshuis aan vermaak wordt besteed. Daar staat echter weer tegenover dat de aard van vermaaksactiviteiten die binnenshuis of buitenshuis plaatsvinden, zijn veranderd. Buitenshuis doet men meer aan sport, vakantie, uitstapjes (o.a. restaurants, musea) en minder aan bioscoopbezoek, voetbalbezoek en bezoek van voorstellingen. Binnenshuis is het kijken naar de televisie de vermaaksactiviteit bij uitstek geworden. Maar ook hobby's en het lezen van tijdschriften hebben thuis aan belang gewonnen. Mensen combineren ook meer dan voorheen vermaaksactiviteiten; het luisteren naar de radio, bij voorbeeld, is een 'achtergrondactiviteit' geworden. De gegevens die Knulst presenteert zijn boeiend omdat zij afrekenen met enkele hardnekkige cliché's in het denken over culturele ontwikkelingen. Zo zijn veel actuele vormen van vermaak geen 'gezonken cultuurgooier', maar in tegendeel onderhevig geweest aan een proces van sociale stijging. De televisie en de video zijn daarvan de meest actuele voorbeelden. Hoewel hoog opgeleiden minder kijken dan laag opgeleiden, zijn zij de afgelopen tijd bezig aan een indrukwekkende inhaalmanoeuvre ten opzichte van de lager opgeleiden. Het lage rendement – om het eufemistisch uit te drukken – van de politiek van (verticale) cultuurspreiding wordt nog eens door de gegevens van Knulst geïllustreerd: ondanks subsidiëring van het toneel door de overheid, bij voorbeeld, is de elitevorming onder het bezoekende publiek alleen maar toegenomen.

Het proefschrift van Knulst brengt interessante gegevens bij elkaar omtrent het gebruik van allerlei vormen van vermaak. De auteur beoogt echter meer. Hij stelt dat het beschikbare onderzoeksmateriaal te weinig is gebruikt om *verklaringen* van weergegeven verschuivingen in de tijd te geven. Deze wetenschappelijke hypotheek die op het voorhanden zijnde materiaal rust, wil de auteur inlossen. Dit aspect – de theoretische interpretatie van cijfermatige informatie over vermaak – is minder gelukkig uitgevallen. De theoretische uitweidingen geven de indruk alles weer te willen geven wat er in de loop van tijd over het onderwerp te berde is gebracht. Deze neiging alles te willen zeggen, maakt het om twee

redenen moeilijk de aandacht bij het boek te houden (ook al had ik tijdens het lezen mijn radio niet aanstaan). Op de eerste plaats wordt er meer informatie verschaft dan voor het onderwerp van het boek strikt nodig is. Het derde hoofdstuk – pretentius als 'essay' gepresenteerd – dat de geschiedenis van het vermaak behandelt, is bij voorbeeld voor wat betreft het onderwerp van het boek overbodig. Op de tweede plaats heeft het boek een wat caleidoscopisch karakter gekregen; theorie wordt gepresenteerd in flarden en niet vanuit een streven te komen tot integratie van inzichten. Dat leidt in een aantal gevallen tot slordigheden en tot gemiste kansen als gevolg van een te oppervlakkige doordenking van theoretische noties. Een slordigheid is bij voorbeeld Habermas een 'geestverwant' van Sennett te noemen als het gaat om de ontwikkeling van de verhouding tussen de openbare en private sfeer (p. 31). Het tegendeel is eerder waar: Sennett vreest vooral de aantasting van de openbare sfeer terwijl Habermas eerder zorg lijkt te hebben voor de aantasting van de private sfeer. Een gemiste kans betreft de 'substitutietheze' inzake de verhouding van diverse vormen van vermaak, die de auteur niet ver genoeg doordenkt. Knulst stelt 'privatisering' te veel gelijk aan het ontplooiën van activiteiten binnenshuis; zo opgevat lijkt het toegenomen restaurant- en museumbezoek de substitutietheze te weerspreken. Als we privatisering begrijpen als toegenomen individualisering van voorheen collectief ontplooiende activiteiten, passen buitenshuis eten – waar ieder van het gezelschap à la carte zijn eigen maaltijd kan samen stellen – en het in toenemende mate bezoeken van musea – waar ieder zijn eigen route door de cultuur kan uitstippelen ('bladeren' door de cultuur) – daar uitstekend in. Het pleidooi voor neurofysiologisch onderzoek op het terrein van het vermaak (p. 224) uit de mond van een socioloog is niet alleen een vorm van wetenschappelijk défaitisme, maar ook onvoorstelbaar in een tijd waarin steeds meer duidelijk wordt dat allerlei oorspronkelijk als 'biologisch' opgevatte menselijke gedragingen een sociale oorsprong hebben.

J. Burgers